Despre componenta multilingvă din *Dicţionarul limbii române* al lui A. Philippide

Alina-Mihaela Pricop*

Keywords: *multilingual dictionary*; *language dictionary*; *winds names*

Introducere

Articolele din *Dicţionarul limbii române* al lui A. Philippide conţin traduceri în limbile latină şi franceză ale cuvintelor intrare româneşti. Proiectul „Dicţionarele multilingve româneşti. Istoric şi tipologie" (cod PN-II-RU-TE-2014-4-0195), derulat la Institutul de Filologie Română „A. Philippide", Academia Română – Filiala Iaşi, în perioada 1 ianuarie 2016 – 30 noiembrie 2017, vizează dicţionarele alcătuite în cel puţin trei limbi (limba română şi două limbi străine). Scopul proiectului îl constituie studiul principalelor aspecte tipologice şi istorice ale dicţionarelor multilingve româneşti. Obiectivele concrete constau în: inventarierea dicţionarelor multilingve care conţin limba română; descrierea succintă a acestora; stabilirea etapelor de dezvoltare a domeniului; determinarea tipologiei. Rezultatele obţinute sunt reprezentate de: o bibliografie adnotată, organizată cronologic (Pricop 2017), respectiv articole şi comunicări ştiinţifice care surprind momente din istoria dicţionarelor multilingve, principalele tipuri.

1. Dicţionar multilingv. Termen, concept, structură

Prin „dicţionar multilingv" avem în vedere, pe de o parte, conceptul larg în care se încadrează mai multe specii lexicografice: listă, lexic, vocabular, glosar, dicţionar, lexicon, tezaur. Pe de altă parte, privitor la numărul de limbi componente, avem în vedere conceptul restrâns: lucrare lexicografică în care sunt puse în relaţie cel puţin trei limbi (limba română şi două limbi străine), faţă de conceptul larg, care include şi dicţionarele bilingve. Ca orice resursă, dicţionarul multilingv se prezintă în două formate: clasic, pe suport hârtie (manuscris, tipărit cu ajutorul tiparului, în diversele lui etape de evoluţie, dactilografiat, multigrafiat, multiplicat) şi modern, pe suport electronic. Bibliografia cuprinde numai dicţionarele multilingve în manuscris sau tipărite, de la începuturi, de la prima astfel de lucrare semnalată, la sfârşitul secolului al XVII-lea, şi până în prezent, ultimele titluri identificate fiind din 2016. Având în vedere

* Institutul de Filologie Română „A. Philippide" – Filiala din Iaşi a Academiei Române, Iaşi, România.

BDD-V4905 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:55:15 UTC)

limitele temporale ale proiectului, bibliografia a fost alcătuită pe baza unui corpus reprezentativ, dar restrâns de surse.

Structural, dicţionarul multilingv are două părţi sau secţiuni interrelaţionate, care „comunică" între ele: dicţionarul propriu-zis şi indexurile. Această organizare bipartită asigură bidirecţionalitatea şi funcţionalitatea instrumentului de lucru pentru vorbitorii nenativi ai limbii de bază. În prima parte, reprezentată de dicţionarul propriu-zis, intrările (cuvinte, termeni, îmbinări de cuvinte sau de termeni) sunt puse în relaţie cu echivalenţele (corespondenţele, traducerile) lor în limbile străine selectate. Modalitatea de relaţionare variază, distingându-se două modalităţi principale: fie tabelar, pe coloane, fie grupat, pe articole, cu înregistrarea echivalenţelor, în continuarea termenului/cuvântului titlu în serie sau „unele sub altele". În destul de multe dicţionare identificate, mai ales în analiza terminologiilor, intrările şi traducerile lor sunt însoţite de definiţii sau explicaţii fie în limba-sursă (de obicei româna), fie (rar) în anumite limbi componente sau chiar în toate limbile dicţionarului. Unele dicţionare conţin diverse tipuri de indicaţii: gramaticale, diastratice, numerice sau glotice. Indexurile, cea de-a doua parte a unui dicţionar multilingv, conţin listele alfabetice ale cuvintelor sau termenilor din limbile-ţintă, cuvinte şi termeni cărora li se ataşează indicativul numeric format fie din numărul de ordine, fie din litera iniţială şi numărul de ordine, fie din pagina la care se găseşte intrarea corespunzătoare din limba-sursă în dicţionarul propriu-zis. Au fost elaborate de-a lungul timpului o serie de lucrări care, deşi nu sunt dicţionare multilingve şi, de altfel, nu conţin nici indexuri, prezintă totuşi o componentă multilingvă.

2. Corespondenţe latine şi romanice în *Dicţionarul limbii române*

Academia Română a încredinţat, rând pe rând, mai multor lingvişti, proiectul realizării dicţionarului tezaur al limbii române.

Prima versiune, *Dicţionariul Limbei Române*, este realizată de către A.T. Laurian şi I. Massim, în perioada 1870–1877. Articolul de dicţionar este organizat astfel: cuvântul-titlu, indicaţii asupra flexiunii, traducerea în limba latină, etimologie, definiţie (unele dintre ele considerate remarcabile chiar), citate. Despre inserţia traducerii latineşti trebuie precizate următoarele:

> Cu aproape patru decenii înaintea lui S. Puşcariu, autorii au aplicat în dicţionarul lor explicativ unilingv norma de a traduce într-o limbă străină „însemnarea… fiecărui cuvânt românesc"; dacă însă Puşcariu a ales în acest scop o limbă de circulaţie, limba franceză, predecesorii săi, cum era şi firesc, au preferat limba latină. În felul acesta lucrarea lui Laurian şi Massim poate fi folosită şi ca dicţionar bilingv, deşi rămâne, în esenţă, dicţionar al limbii române. În cazul când forma latinească are „aceeaşi compoziţiune fonetică" şi „mai mult sau mai puţin acelaşi înţeles" cu al termenului românesc, ea serveşte totodată ca etimon al termenului-titlu; în celelalte cazuri, etimologia se indică într-o paranteză care precedă definiţia. Procedeul amintit al corespondenţelor este de factură latinistă, căci prin el autorii încearcă să demonstreze descendenţa latinească a lexicului limbii române;

BDD-V4905 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:55:15 UTC)

> în acest sens, demonstraţia se desfăşoară însă cu mai puţin succes decât ar fi dorit, desigur, autorii, deoarece pentru extrem de numeroase cuvinte româneşti din dicţionar nu au găsit corespondente latineşti convenabile (Seche 1966: 161–162).

A doua versiune (neterminată), *Etymologicum Magnum Romaniae*, aparţine lui B.P. Hasdeu, fiind realizată în perioada 1884–1898. Materialul este organizat astfel: cuvântul-titlu, variantele lui lexicale şi formele lui gramaticale, traducerea în limba franceză a sensurilor cuvântului-titlu, indicaţii asupra circulaţiei cuvântului (în timp, în spaţiu sau în stilurile limbii), definiţia, izvoarele, unităţile frazeologice, în sfârşit etimologia (*id.* 1969: 18). După cuvântul-titlu:

> Urmează traducerea în limba franceză a sensurilor cuvântului românesc. Lucrarea face aşadar parte din categoria dicţionarelor în acelaşi timp explicative şi bilingve, continuând o veche tradiţie, inclusiv pe aceea din primul dicţionar academic. De altfel, din acest punct de vedere, procedeul *Etymologicului* va fi însuşit întocmai şi de Sextil Puşcariu, în *Dicţionarul limbii române* al Academiei. Evident, principalul scop urmărit de autor prin includerea corespondentelor franceze a fost acela de a da lucrării sale o circulaţie şi o utilitate internaţionale, ceea ce a şi reuşit, printr-o traducere în general exemplară. Corespondentele se dau înaintea secţiunii explicative româneşti şi sunt grupate pe sensuri (numerotate) la cuvintele polisemantice, ceea ce conferă articolelor mai întinse o imagine semantică sintetică preliminară. Dar, din păcate, sistemul devine adesea un scop în sine căci înlocuieşte cu totul, cum vom vedea, definiţia românească şi duce la situaţia, de neconceput, ca importante cuvinte înregistrate să fie lipsite, integral sau parţial, de partea explicativă (Seche 1969: 19).

Având în vedere versiunile nereuşite a lui A.T. Laurian şi I. Massim, şi a lui B.P. Hasdeu, Academia Română încredinţează în 1897 elaborarea celei de a treia versiuni a dicţionarului limbii române lingvistului ieşean A. Philippide. Dicţionarul, conceput şi elaborat în mare parte de acesta, în perioada 1897–1905, conţine o listă foarte bogată de cuvinte din porţiunea *A-Dăzvăţ*. Lucrarea a rămas în manuscris, fiind publicate în 1907 doar două fascicule. Manuscrisul este descoperit abia în 1982 la B.A.R. Iaşi (Pamfil 2001: 9). Articolele, organizate lingvistic şi prezentând trăsături specifice, au următoarea structură internă: cuvântul titlu, transcrierea fonetică a cuvântului, categoria gramaticală, indicaţii morfologice complete, definiţia (analitică şi concis formulată), traducerea în latină a definiţiei şi echivalentul francez al cuvântului titlu, etimologia, izolările (sintagme, locuţiuni, expresii), citatele ilustrative (în ordine cronologică) (Haja 2005: 17, Pamfil 2008: 101–104).

Prin introducerea corespondentelor semantice din limbile latină şi franceză sunt cumulate procedeele adoptate de predecesorii săi: Massim şi Laurian care dau echivalentul latinesc, respectiv Hasdeu care dă echivalentul francez.

> Explicaţia în limba română este dată de enumerarea corespondentelor semantice din latină şi franceză. Aşadar, lingvistul a cumulat aici procedeul adoptat de

BDD-V4905 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:55:15 UTC)

> Laurian şi Massim cu acela folosit de Hasdeu, pentru motive care nu ne sunt cunoscute şi a căror raţiune ni se pare cam ciudată (Seche 1969: 39).

Printre ajustările propuse lui Philippide în 1904 se numără renunţarea la traducerea latină. Acesta, nerenunţând sub nicio formă la traducerea latină, dat fiind caracterul romanic al limbii române şi tolerând echivalentul francez, răspunde la 24 februarie 1904:

> Decât să renunţ la traducerea latină mai bine renunţ la cap; nu pierd nici un timp cu ea; este una din trebuinţele şi podoabele totodată ale Dicţionarului…; ar fi păcat de Dumnezeu ca într-un dicţionar atât de muncit, unde avem limba latină veşnic înaintea ochilor, ca o limbă mamă a limbii căreia se face Dicţionarul, să renunţăm la darea înţelesului printr-un cuvânt latin şi să recurgem la limba aceea aşa de banală, pe care o ştiu şi cânii în ţara aceasta, dar pe care foarte puţini o ştiu dincolo de graniţele Franţei şi ale României… *Eu*, în tot cazul, voi continua până la capăt de a traduce în latineşte (*apud* Pamfil 2008: 85).

Lucrarea lui Philippide, dicţionar de limbă, în principiu monolingv, axat pe componentele explicativă şi istorică, conţine şi o componentă multilingvă prin prezenţa traducerilor în latină şi franceză.

3. Nume româneşti de vânturi şi traducerile lor

Grupul lexical al vânturilor, analizat recent în cadrul unui studiu mai larg al terminologiei ştiinţifice şi populare româneşti a fenomenelor atmosferice (Pricop 2015: 47–70), este acum succint urmărit în relaţie cu traducerile din manuscrisul lui Philippide. În porţiunea *A-D* din *Dicţionarul fenomenelor atmosferice* (DFA) (Florescu 2015) sunt înregistraţi şi analizaţi 42 de termeni (şi 15 variante), reprezentând substantive nume de vânturi şi verbe specifice.

Mare parte dintre aceşti termeni sunt lucraţi în manuscris, în timp ce unii apar cu alte sensuri sau cu sensul general (pe baza căruia s-a format cel specific, meteorologic), iar alţii deloc (de la litera *D* niciunul, singurul *dunărinţ* având iniţial *du-*). În schimb, am identificat termenul *austrel*. În funcţie de prezenţa sau absenţa termenilor, de înregistrarea cu sens meteorologic sau cu un alt sens se poate realiza următoarea delimitare: a) termeni neînregistraţi (12 termeni şi 6 variante): *acalmie*, *aralie*, *armatan* (*harmatan*), *bărbier* (Ts = termen ştiinţific), *blizzard* (Ts), *boholt*, *bora* (Ts), *carael* (*caraial*, *carail*), *cazac*, *câinar*, *coşava* (*coşavă*), *dunărinţ* (*dunăreanţ*, *dunărenţ*); b) termeni înregistraţi cu alte sensuri (6 termeni, cu o precizare): *aera*, *aligni* (cu sens general, dar conţinând un citat referitor la vânt), *braşovean*, *brăilean*, *câmpean*, *curent* (sens general); c) termeni înregistraţi privitor la alte domenii (din care au fost preluate în meteorologie; 1 termen): *anticiclon* (fizică); d) termeni înregistraţi cu alte valori morfologice (2 termeni): *alizeu*, *alizat* (adjective, în DFA fiind substantive); e) termen înregistrat cu o nuanţare: *calm* (pe mare; înregistrat în DFA cu sensul „calm atmosferic”); f) în fine, termeni înregistraţi cu sensuri referitoare la vânt (19 termeni, o variantă ca termen, 6 variante, un termen ca

BDD-V4905 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:55:15 UTC)

variantă): *abureală* (*aborească*), *aburel*, *aburi* (*abura*), *acvilon* (*acuilon*), *adia*, (*adiare*) *adiere*, *aură*, *austru* (*aostru*), *aţegan*, *bate*, *băltag*, *băltăgan*, *băltăreţ* (*băltărez*), *bătaie*, *boare*, *borilă*, *briză*, *bură* („furtună"), *ciclon*, *crivăţ* (*criveţ*); g) un termen neînregistrat în DFA: diminutivul *austrel* „austru".

Termenii înregistraţi în manuscris prezintă următoarele particularităţi relativ la raportul termen românesc – traduceri latină şi franceză: a) numai echivalentul francez care este fie preluat dintr-un dicţionar anterior: „*Aburel.* Hasdeu: Brise, zéphyr" sau „*Borilă.* Damé: Vent du sud", fie priveşte alte domenii (v. şi *ciclon*): „*Anticiclon.* (Fizică) Anticyclone"; b) traduceri ale verbelor: „*Aburésc.* Produc, dau din mine, exalez aburi; bate un vânt lin. […] flare, […]. […] souffler"; „*Adiĭ.* Suflu, mă mişc încet, bat încet. Despre vânt, suflare. Flare. Souffler" (sensul al treilea); „*Bat.* Ating suflând (Despre vânt). Afflare. Souffler contre (ou vers)" (sensul al şaptesprezecelea); c) nuanţarea sistemului de echivalenţe la nivel lexical sau morfologic: „*Adiere.* Suflarea vântului, boare, vânt uşor. Flatus. Brise, souffle"; „*Bătae.* Faptul de a atinge suflând, suflare. Afflatus. L'action de souffler contre ou vers" (sensul al zecelea); d) cu alte sensuri, cu o precizare: „*Alignesc.* Mă mişc încoaci şi încolo, mă clatin pe picioare. Înclinare, se înclinare, inclinari, labare, mutare, vacillare, titubare, fluctuare. Se balancer, chanceler. *Vântul a aligni, fluieraşul s-a porni, şi s-a porni ş-a cânta, oiţele or zbiera*"; „*Curent.* Aerul care circulă răpede între două deschizături. Perflatus. Courant" (sensul al treilea); d) diferenţe morfologice (substantiv – adjectiv): „*Alizat.* (Meteorologie). Despre vânturile alizate. – Etesiae. Vents alizés"; „*Alizeu* = Alizat"; e) cu sens nuanţat: „*Calm.* Liniştea vântului pe mare (sensul al doilea). Malacia, tranquillitas. Calme"; f) neînregistrat în DFA: „*Austrel* = Austru"; g) definite prin sinonime (şi deci fără echivalente): „*Austrel* = Austru"; „*Alizeu* = Alizat"; „*Băltăgan* = Băltag"; „*Băltărez* = Băltăreţ"; „*Criveţ* = Crivăţ"; h) relaţie etimologică cu unul dintre echivalenţii străini: „*Acvilon.* Crivăţ, vânt de nord. Aquilo. Aquilon"; „*Aură.* Vânt uşor, boare, curent de aer. Aura. Air, courant d'air"; „*Austru.* 1) Un vânt. La cei vechi se găsesc traduse cu acest cuvânt aquilo, auster, adecă vântul de la nord şi de la sud. La cei de astăzi are înţelesurile următoare: 2) Vântul de apus. 3) Vântul de miazăzi. 4) Vântul de nord-vest. Aquilis; auster; zephyrus, favonius; caurus. Vent du nord, du sud, d'ouest, de nord-ouest"; „*Briză.* Un vânt. Ventus a mari veniens, ventus a terra surgens. Brise"; „*Ciclon.* Furtună foarte mare cu vârtej, în ţările tropicale. Turbo. Cyclone"; i) traducere ambiguă: „*Boare.* 1) Vânt uşor, adiere de vânt. Aura. Souffle. 5) Vântul de nord. Boreas. Vent du nord"; j) vânturi locale şi sensuri specifice (a doua parte a definiţiei): „*Abureală.* Producere, exalare de aburi, mai concret decît aburire, apropiindu-se de abur, fără să se contopească cu el; vânt uşor. Halidus, exhalatio; exhalaison"; „*Aţegan.* Vântul de la răsărit. Subsolanus, ventus qui ab oriente exit. Vent d'est"; „*Băltag.* II 'la vântul cel mare se dice pe la noi băltagul'. Ventus magnus, ventus vehemens. Grand vent"; „*Băltăreţ.* II Se zice şi vântul băltăreţ şi vânt de la nimeazi. Vântul care suflă de la Baltă, de la

BDD-V4905 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:55:15 UTC)

câmpie, de la Dunăre, de la miazăzi, – de la marea neagră? E foarte arzător, e mai totdeauna însoţit de ploae caldă, nu e bun pentru recolte. Auster, ventus meridianus, ventus australis. Autan"; „*Bură*. Furtună. Procella. Tempête, orage, bourasque"; „*Crivăţ*. 'Se zice vântului puternic şi rece, ce suflă iarna despre ţara Muscalilor şi care însoţeşte deseori zăpada'. 'Vântul părţii răsăritului'. Aquilo, ventus septentrionalis; subsolanus. Vent du nord, bise; vent d'est".

Concluzii

În *Dicţionarul limbii române* al lui A. Philippide, grupul lexical al numelor de vânturi este însoţit de echivalenţe parţiale, recuperate după principiul similarităţii referentului (şi nu al identităţii, mai ales privitor la vânturile locale). Manuscrisul lui Philippide (din păcate incomplet şi deci infructuos pentru o privire contrastivă mai extinsă) evidenţiază dificultăţile întâmpinate de lexicograf în găsirea echivalenţelor adecvate. Componenta multilingvă, graţie traducerilor latină şi franceză, permite considerarea lucrării în rândul dicţionarelor multilingve, în categoria lucrărilor atipice.

Bibliografie

Florescu 2015: Cristina Florescu (coord.), *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (ştiinţific versus popular)*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

Haja 2005: Gabriela Haja *et al.*, *Dicţionarul limbii române (DLR) în format electronic. Studii privind achiziţionarea*, Iaşi, Editura Alfa.

Pamfil 2001: Carmen-Gabriela Pamfil, *Restitutio. Manuscrisul Dicţionarului limbii române*, „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»", Anul II, Nr. 1, 2001, p. 9–11.

Pamfil 2008: Carmen-Gabriela Pamfil, *Alexandru Philippide*, Bucureşti, Editura Litera Internaţional, 2008, p. 64–106.

Philippide 1897–1905: A. Philippide, *Dicţionarul limbii române* [*A-Dăzvăţ*], 11744 p. [coli ministeriale]. [Ms. nr. 75673, Fondul A. Philippide, B.A.R. Iaşi].

Pricop 2015: Alina-Mihaela Pricop, *Vânturile, deplasările şi curenţii de aer*, în Cristina Florescu (coord.), *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (ştiinţific versus popular)*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", p. 47–70.

Pricop 2017: Alina-Mihaela Pricop (coord.), *Lexicografia poliglotă în secolele al XVII-lea – al XXI-lea: liste, glosare, vocabulare, dicţionare, lexicoane, tezaure care conţin limba română. Bibliografie*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

Seche 1966, 1969: Mircea Seche, *Schiţă de istorie a lexicografiei române*, 2 vol. Bucureşti, Editura Ştiinţifică.

About the Multilingual Component in A. Philippide's *Dictionary of the Romanian Language*

A. Philippide's *Dictionary of the Romanian Language* is, on the one hand, a language dictionary, and, on the other hand, a multilingual dictionary. The work is one

BDD-V4905 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:55:15 UTC)

of the versions of the thesaurus dictionary of the Romanian language, a project initiated by the Romanian Academy. The articles in A. Philippide's *Dictionary of the Romanian Language* contain translations of the Romanian entries into Latin and French languages. For this reason, the manuscript is part of the inventory of multilingual dictionaries containing the Romanian language. The bibliography includes dictionaries in at least three languages (Romanian and at least two foreign languages), in manuscript or printed form, from the first such work reported at the end of the 17th century, up to now, the last titles identified being from 2016. It was based on a representative, but limited corpus. Structurally, the multilingual dictionary has two interrelated parts or sections that "communicate" with each other: the dictionary itself and the indexes.

The Romanian Academy entrusted the project of achieving the thesaurus dictionary of the Romanian language to several linguists successively. Considering the failed versions of A.T. Laurian and I. Massim and B.P. Hasdeu, the Romanian Academy entrusted the elaboration of the third version of the Romanian language dictionary to the linguist A. Philippide. By introducing the semantic correspondences from the Latin and French languages, the methods adopted by his predecessors are cumulated, Massim and Laurian giving the Latin equivalent and Hasdeu giving the French equivalent. As a case study, 42 terms (and 15 lexical variants) are observed, they represent nouns – names of winds and verbs characteristic to wind action. Much of these terms are recorded in the manuscript, while some appear with other meanings or with the general meaning and others do not appear at all. The terms are delimited according to the presence or absence of terms, according to their meteorological or other meanings. Also, the terms recorded in the manuscript (19 terms: *aburea*l*ă*, *aboreal*ă*, aburel*, *aburi*, *abura*, *acvilon*, *acuilon*, *adia*, *adiare*, *adiere*, *aură*, *austru*, *aostru*, *aţegan*, *bate*, *băltag*, *băltăgan*, *băltăreţ*, *băltărez*, *bătaie*, *boare*, *borilă*, *briză*, *bură*, *ciclon*, *crivăţ*, *criveţ*) have a series of peculiarities related to the connection between the Romanian term and the Latin and French translations, and highlight the difficulties encountered by the lexicographer in finding the appropriate equivalences.

BDD-V4905 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:55:15 UTC)